

Bu gün insanın düşünmə mədəniyyəti, sözün həqiqi mənasında, kamilləşmiş, dəyişmiş, yeniləşmiş; yalnız düşüncə məişət, qayğı konseptində deyil, daha çox mühüm problemləri həll etmək iqtidarındadır. Həyatı məsələlərə antroposentrik yanaşma özünü göstərməkdədir. "Poetik enerjisi" daha güclü olan, bir sıra faydalı yaradıcılıq aspektlərində qələmini sınaqan çıxarmış tanınmış şairə Mətanət Ulu Şirvanlının ədəbi-bədii-fəlsəfi düşüncələrini janr etibarilə esse adlandırmaq olar.

Bir həqiqətdir, esse janr kimi ədəbiyyata və sənətə açıq, aydın münasibətdən daha çox, həyata və dövrə fəlsəfi-məntiqi yanaşmanın ifadəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu tipli əsərlər çağdaş tənqiddən yeni janr və forma axtarışlarını əks etdirməklə yanaşı, həm də ədəbiyyat və zaman, sənət və həyat, cəmiyyət və onun problemləri ətrafında dövrün ədəbi düşüncəsini, müasir yazarın mövqeyini, bir sözlə, müxtəlif konseptləri əks etdirir.

Esse paradoksəl janrdır, bu janrda arqumentlərin (dəlil və sübutların) harmoniyanı və assosiasianı, müəllifin şəxsi mövqeyi üstünlük təşkil edir. Aydın sözlə yaxud paradoksəl müəyyənlik bu janrı xarakterizə edir.

Mənə verilən əlyazmada Mətanət Ulu Şirvanlının "esse" barədə düşüncəsini inikas etdirən parça diqqətimi çəkdi. Həmin mətnin içərisindən "həqiqəti anladı bilən rabitəsiz danışır" kəlməsi çox şey anladır. Bəli, bu anlayış esse janrının mahiyyətini təşkil edir. Əlbəttə, esse mətnləri dilin sintaktik normalarından, qanunlarından kənar, elə rabitəsiz nitq formalarını xatırladır. Müəllif düzgün müşahidə edə bilmişdir. Məkelə, esse yazanın, düşüncələrini bu və ya digər formada paylaşa bilən müəllifin onun nəzəriyyəsinədən də xəbəri var.

Məncə, vital (yəni həyatı) düşüncələri öz içinə alan esse bir ədəbi janr kimi xüsusi tip mətndir, kommunikativ təmliğı yaradır. Nəzəri baxımdan esse mətnləri "transsəndental" struktura malikdir. Belə mətn tipi mücərrəd-etik qayda yaradır, linqvoüslubi parametrlər doğurur. Müəllif intensionallığı ilə aydın ifadə olunur, diskursdan diskursa, abzasdan abzaza dəyişən mətnlər arqumental xarakter alır, obyektiv-subyektiv informasiyalar təşkil olunur, vasitəli və vasitəsiz apelyasiyalar adresata ötürülür və s.

Şairə düşünür. Düşüncə anlayışı onun nöqtəyində nəzərində belə dərk edilir: "Məni öldürə bilərlər, lakin düşüncələrimi əlimdən ala bilməzlər". Mən deyə bilmərəm, əgər bu fikir Mətanət xanımın özünəməxsusdursa, afərin həmin idraka, həmin tapıntıya. Baxın, idrak haqqında bircə kəlmə yüksək fikrə: Hec nəyi dərk etmədən dünyaya gəldik, idrakla dünyadan köç edəcəyik.

Zamanın təzadına fikir verin, dünyaya gəlmək, dünyadan getmək. Bəzi insanlar bu gediş fikirləşmir. Şairə demək istəyir ki, zaman keçdikcə dərkətməmiş zənginləşir.

Şairə yenə düşünür və belə bir qənaətə gəlir ki, nə yaxşı ki, düşünmək tərz, düşünmək mədəniyyəti varmış, nə yaxşı ki, heç kim heç kimin düşüncələrinə müdaxilə etmir. Daha doğrusu, müdaxilə edə bilmir. Bu qabiliyyəti hər bir insana vermədiyi üçün Allahıma təşəkkür edirəm. Məni öldürün, amma düşüncələrimi müdaxilə etməyin (dəyməyin), onsuz da mümkün-süzdür, onu əlimdən ala bilməzsizin.

Düşündükcə yaşanan zəmanə, həyat gözəlləşir, bəzən adiləşir, bəzən də mürəkkəbləşir. Mətanət xanımın bədii düşüncəsi mənə görə, fəlsəfi-estetik düşüncə ilə cəlğəlaşır, gözəlliklər içərisində itib batır.

Zaman düşüncə qaynağı kimi səciyyələnin: "Bir zamanlar dəmir körpü üzərindən Allaha ucalan sevgimə, bu gün əzabların pəncəsində necə də çırpınıram" ("Susan sevdə").

"Salam, Qoca" essəsində vital düşüncələrlə qarşılaşıraq: Burada yalnız bir həqiqət var; həyata doğru bildiyinin arasınca getmək, mənəviyyatını qorumaq və ruhunu incitməmək. Bir həqiqət də var ki, düşü-

KONSEPTUAL DÜŞÜNCƏ MƏNBƏYİ

nən insan heç nəyə qane olmur. Nə tapdıqlarına, nə əldə etdiklərinə. Əldə etmək isə asan başa gəlmir. Bu, esse maraqlı bir sintaktik bütöv üzərində qurulub. Mətnin təşkilində müəllif sintaktik -konstruktiv təkrardan istifadə edə bilib. Bu mətndə "yalnız bir həqiqət var-bir həqiqət də var ki" təkrarı mətnin qapalıllığını təmin etmiş, cümlələrin müəyyən fikir, düşüncə ətrafında birliyi həmin mətnin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Burada bir növ qapalı dairə əmələ gəlmişdir.

Yeni deyimi-"Xatirə dalğası"nı başlıq seçdiyi es-sədə deyilir: "Qadın düşünür; bir ömür boyu o qədər döyülmüşəm ki. Allah o günləri ömrümdən silib atsın. Ölmüş nişanlımın meyidi yanında da döyüldüm. Ölü-münün səbəbkarı olduğum üçün. Hec soyuq üzünü də göstərmədilər mənə.

"Düşüncələr"ın məzmun və mahiyyətində qısa formalarla geniş fikirlər əks olunur. Odur ki, bu janra çox az müraciət olunur.Ona görə ki, janrın tələbləri böyük, yazılması isə çətin və mürəkkəbdir. Bədiiiliklə, ekspressivliklə dolu olan bu nümunələrdə müəyyən bir problem (şairəni düşündürən problemlər) müəqil şəkildə intensivləşdirilir, ifadə və deyim tərzı xüsusi olaraq nəzəri cəlb edir. Ümumiyyətlə, cəmiyyət və insan taleləri bu cür "düşüncələr"ın sərhədlərinə sığır.

Bu gün bir həqiqətdir ki, cəmiyyətin ali deyilən təbəqəsində bol-bol boyalar, sadə təbəqəsində isə doğruluqlar hökm sürür. Yalan, riya, fitnə...və daha nələr...Aha, mən yoruldum ətrafımdakı bezi boyalı simalardan.

Hörmətli Mətanət xanım necə də obyektiv olaraq bu dövrün ziddiyyətlərini, yalanın baş alıb getdiyini, insanların hər an yuxarı dairələr tərəfindən aldadıldığını bədiləşdirir.

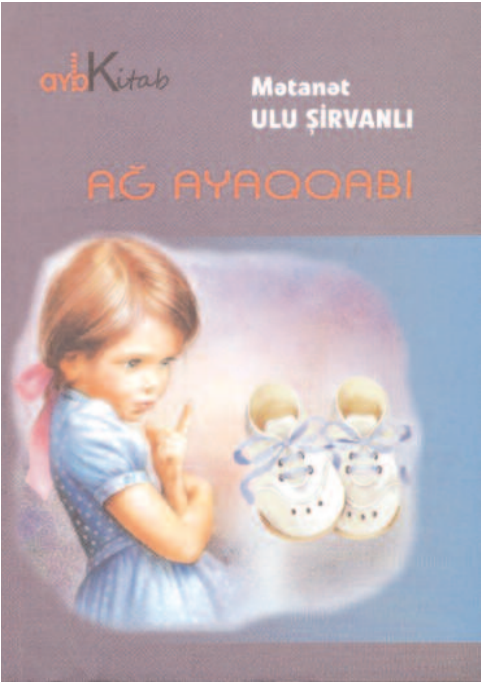
Mətanət xanım essələrində yeni milli neologizm (əvəzliliklərdən ibarət olan) yarada bilir və yaxub işlədir: Sənli dünyanı haraylayıram. Sənsiz otağında xəyallarım var. Bu sənlər içərisində bir mənlik iddian varmı?

Essələrin xüsusi cümlə formaları vardır. Həmin formalar ekspressivlik yarada bilir. Ekspressivlik-ələmətin yüksək keyfiyyətdə təzahürüdür. Bu əlaməti ifadə edən və esse mətnlərində işlənən dil vahidləri həmçinin ən mənalı, ən təsirli nitq vahidləridir.

Ekspressivliyi şərtləndirən amillər dil strukturunda nitqin biçimini dəyişməsi, yəni başqa bir biçimə düşməsi ilə əlaqədardır. Həmin kateqoriyanı (ekspressivliyi) yaradan başqa bir amil dil vasitələrinin üslubi normalardan kənara çıxmasıdır.

Bu formalardan Mətanət xanım çox uğurla istifadə edə bilib. Bu, linqvistik terminlə desək, paraselyasiya məruz qalmış qoşulma cümlələrdir. Əslində bu formalar danışırq dilinin təzahürü kimi meydana çıxır. Hiss olunur ki, şairə nitq aktından, canlı danışırq dilindən məhəretlə bəhrələne bilib. Yəni şairə yazılı ədəbiyyata, poetik ələmə mənəcə, oradan daxil ola bilib. Ona görə də canlı danışırq dilindəki rəngarəng cəhətlər həmin esse nümunələrində də öz inikasını tapır. Həddən artıq mətnlərdə görünən qoşulmalar əsas sözləmin daxili ehtiyacından doğur, əsas sözləmdə deyilməyən, bir çox hallarda qəflədən yada düşsə də, əsas sözləmdəki fikrə nisbətən daha aktual düşüncəni həyata keçirir. Beləliklə, esseyə dair bu özəllikdən bilərəkdən, ya bilməməkdən şairə xanım çox düzgün istifadə edir; fikrin obrazlıllığını, emosionallığını təmin edir, rema biçimində işlənən əsas düşüncə aktuallaşdırılmaqla cümlələr arasında əlaqə yaradır, demək

olar ki, tematik progressiyaya səbəb olur. Qoşulmalar nitq universalıyalarına aid olub canlı danışığın spontan xarakteri ilə birbaşa bağlıdır. Şairənin essələrində bu cür dil vahidləri (sintaktik vahidlər) emfaza mexanizmin başlıca vasitəsi olub sözləmin müəyyən elementinin intonasıya ilə parçalanmasıdır. Onlar əsas düşüncəni davam etdirdiyi üçün davamedici funksiya daşıyır. Ona görə də ilkin sözləmə semantik münasibətdə avtosemantik, qoşulan parça isə sinsemantik səciyyəe daşıyır.(Cümlənin avtosemantik və sinsemantik təhlil üsulları vardır ki, bunlardan birincisində cümlə dil vahidi kimi, öz semantik tutumu əsasında ayrılıqda təhlil edilir, ikinci halda isə cümlənin nitq prosesində başqa cümlələrlə əlaqədə istifadə etdiyi mənə nəzərə alınır) Məs.: Yorulmuşam, həyat məni yorub, daha yazmaq istəmirəm. Əlvida!...Bir

payız günündə, çarəsiz, qucağında öləcəyim günün arzusı ilə. Sənə qurban olaram, sən özgəsinə qurban olduğuna kimi ("Əlvida").

Şairə ekspressiv sintaksisin digər vasitələrindən də uğurla bəhrələnib. Bunlardan biri elliptik-yəni xəbəri buraxılmış cümlələrdir. Elliptik cümlələr müəllifin təhkiyəsində xarakterik cümlə tipi kimi işlənir.Belə konstruksiyaların ekspressivlik yaratma imkanları şairənin nitq və təfəkkür tərzı, düşdüyü, düşündüyü psixoloji durumlar, ətraf mühitin, qarşılıqlı münasibətlərin və ekstralingvistik amillərin təsiridir. Bu cümlələr lakonik quruluşu ilə essələrin məzmununu intensiv şəkildə çatdırır. Məs.: İki addım irəli! Bir addım geri! Yox, getmə, deyir, ağılım. Ayaqlarım məni geri çəkir. Gerimi, irəlimi?

"Düşüncələr"ın mətnlərində paralelizm deyilən sintaktik hadisə "çevik situasiyalar"da fəallaşır. Xüsusən də, dialoq parçalarında əlaqə üsulları deyilən zəncirvari və paralel əlaqələr özünü göstərir və paralelizm yaranır. "Qəbiristanlığa səyahət" essəsi məhz

"gecənin bu vədəsi" fikrinin ətrafında formalaşmış və mətnin qurulmasında iştirak etmişdir:-Sənin də qorxun yoxdu, qadın. Gecənin bu vədəsində qəbiristanlıqda nə gəzirsən axır?! Qorxmursan?-Vallah qorxuram. Odur ki, geri baxmıram.

-Sən də gecənin bu vədəsində salam verməyə vaxt tapdın.

-Yaxşı o zaman;

-Gecənin bu vədəsində salam daşıyan pərilər, məlekələr və bir də ey əhliquburlar, gecəniz xeyrə qalsın!

Məntiqi-semantik cəhətdən mövcud olan paralelizm əsasında əmələ gələn bu dialoji mətndə öncə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrə məxsus müxtəlif aspektdə interpretasiya olunur, ümumi düşüncə konkret mənə ifadə edən cümlə kontekstlərinə paylanır.

Mətanətin essələrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən çox bəhs etmək olar. Biri də diqqəti çəkəndir. Müqayisədən bol-bol və özü də qaydasında istifadə edə bilib. "Mənlər..." Bəzən qarşımda üç qadın dayanır; sarışın, əsmər, ağbəniz. İlahi, deyəsən üçü də mənəm axır?! Hə, üçü də mənəmmiş! Amma bu mənlər daxilimdədir. Həmişə mənle dərdləşirlər, darıxmağa qoymurlar. Biri saçlarımı darayır, biri ətilərə qər q edir, digəri isə dərdlərimi bölüşür, sonra da əllərimdən tutub məni xəyal dünyasına aparırlar.

Bilirsinizmi, onlar yanımda olanda dünya gözəlrimdə necə də gözəlləşir?! Sanki boşluğa düşürəm; səmanın ənginlikləri ayaqlarım altında, musiqi sədaları qulaqlarımda, təbiətin gözəl çalarları gölərim önündə dayanır.Fəza cismləri isə qarşımda rəqs edirlər. İlah, istəmirəm ki, bu qadınlar məni tərk etsinlər.

Mətanətin essələrinin qapanmasına, bağlanmasında işarə əvəzliliklərinin rolu böyükdür: Deyirlər, hələnin içində bir şeytan gizlənib. O şeytan ki, xoş arzuları, amalları, düz sandığımız əqidəmizi bizdən bəzən oğurlayır. O şeytan ki, bizi düz yolumuzdan daima azdıрмаğa can atır. O şeytan ki...Təəssüf ki, bəzən bizi şeytan çağırır. Allah o gündən saxlasın!

Mətanət xanımın düşüncələrində dünya konsepti mühüm yer tutur. Haqı olaraq bir essəsində dünyanı boş, çürük sayır. Dünya çürük olduğu kimi onu sığınavın bəziləri də çürükdür.

Ümumiyyətlə, Mətanətin essələrinin mənə tutumu çox genişdir. Məsələn, "yük" sözünün həm həqiqi mənasından (Maşın döngəni buruldu. Yüku ağır idi), həm də məcazi mənasından (Bəlkə də indiyə qədər bu ağırlıqda kədər yükü laşımamışdı) çox uğurla, eyni zamanda eyni kontekstdə istifadə edə bilmişdir.

Mətanətin düşüncələrinin mövzusu təbiətdir, təbiət hadisələridir: Payız, ömrümə xoş gəldin, nur dəneciklərinlə. Buludlar yağış yüklüdür. Nur dəneciklərin həyatın barıdır.

Bu düşüncələrin mayasını sevgi, məhəbbət (bəzən də nakam məhəbbət) təşkil edir: Adam sevdiyini heç kimin ayağına vermir; Sevdiyim üçün səni ağır-acımla yükləmək istəmədim;

Mətanətin düşüncələrinin mövzusu adı çəkilməyən qadındır. Elə bil bu qadın şairənin özüdür. Həmin qadın muzeydə, qəbiristanlıqda, dəniz kənarında və b. yerlərdə görünür, gördüyü yerlər haqda fikir və düşüncələrini bölüşür. O qadın daxili zülmətinə bürünür, bununla belə aydınlıq içərisindədir, Ulu Tanrısı-

ni düşünür...

Nədənsə, Mətanətin obrazları qeyri-müəyyəndir, ismi-pünhandır: Onun dağılmış düşüncələrində Qoca, qadın, ay adam, allah bəndəsi... hər hansı konkret fərdi xatırladır. Qoca onun sevgilisdir, qoca onun həmdərd olduğu bir kimsədir.

Mətanətin düşüncülərinin ana xəttini həyat, onun gözəllikləri təşkil edir: Budur, ümidlə pəncərəmi açır, şəhərin gözünün içinə baxaraq səmanın üzünə gülmüşəyirəm. Və ciyərdolusu nəfəs alıram. İlahi, həyat nə gözəldir! Yaşamaq necə şirinmiş! Atılmağıma baxmayaraq.

Ümidə bel bağlamaq həmişə özünü doğrultmur. "Ümid" konsepti onun essələrində bir ömür boyu axtarılan və tapıla bilməyən mücərrəd varlıq kimi tərənnüm olunur. Ümid namərddir...Ey ümid gəzən bədbəxtlər, özünüü aldatmayın bə ümidlə. Mən ümid di bir ömür boyu axtardım, tapmadım. Yoxdur, qaçıb!.

Oxucu düşünür. Mətanətin qələmə aldığı bu həyat hekayələri haqqında. Bu hekayələrdə bir qadının həyat eşqi, məhəbbəti, kədəri, müxtəlif zamanlardakı ağrı-acıları əks olunub. Bunlar onun duyğuları ilə rəngarəng fikirlər doğurur. Bir tərəfdə sevinc, o biri tərəfdə iztirab. "Ağ ayaqqabı" şeirlər kitabının çapından alınan sevinc və iztirab kimi. Bu epitetdən ibarət başlıq (kitabın adı) mənə elə gəlir ki, çox həqiqətləri üzə çıxarır.Gözümə müəllifin kitabın əvvəlindəki fikri sətəşdi: Şair və yazıçı yalnız təxəyyülünün gücünə sığınmamalı, idrakının, təfəkkürünün küreləşməsi üçün öncə ətraf mühitini seyr və dərindən müşahidə etməli, mümkün qədər dünya səyahətinə çıxmalıdır. Lakin öz orbitindən çıxmamalıdır.

Çox əla düşüncədir. Bu gün isə orbitindən çıxanlar (bizim ağızda cızığından çıxmaq deyirlər-İk) çoxalıb, hörmətli şairə. Siz öz poetik enerjinizlə (həm şeir, həm də essələrinizlə) onlara qarşı tutarlı sözü-nüzü deyə bilərsiniz.

Mətanətin bu essələrin içərisindən seçilərək ayrıca aforizm, hikmətli, müdrik kəlam təşkil edə bilən misraları var. Adamın çox xoşuna gəlir: Diləndə yalvararlar, həddə-qorxu gəlməzlər; Mənə ağa deyirsən? Ağa olanın sözü keçər; ətrafına yaxşı bax, kimsələrdən qaçma; Boş yere yetim saxlamağa gəlməmişəm ki. və s.

Bəzi dil qüsurlarına da təsadüf olunur: "Həsretili qaldım dodaqlarına, əllərinə" cümləsində "həsreət qaldım" olar,-li şəkilçisi artıqdır. "Təmiş çəkmələr" essəsinin məzmunu yaxşıdır, amma ikinci abzas lüzumsuz yərə təkrar olunub.

Beləliklə, Mətanətin essələri bizdə müəyyən təəsürat yaradır, bu həssas və təsir qabiliyyəti yüksək olan janr indivudal təsirə malikdir və müəllifin düşüncəsini, fərasət və fəhmینی ölçüb-biçir, götür-qoy edir, predmetin konkret səbəbini mətndə şərh edir. Essələr şairənin- müəllifin düşüncə mədəniyyətini üzə çıxarır.

Beləliklə, "Düşüncələr"dəki dinamizm, kompakt, intensivlik, sintaktik deformasiyalar, sıxılmalar, kompensasiyalar, ritmik-sintaktik rəngarənglik onun bədii dəyərinin, bədii sintaksinin əsas keyfiyyətlərindən sayıla bilər.

İsmayıl Kazımov,
filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun "Müasir Azərbaycan dili" şöbəsinin müdiri.